

ویکی‌پدیا (فارسی) درباره رازی چه می‌گوید؟

■ زندگی

نام وی محمد و نام پدرش زکریا و کنیه‌اش ابوبکر است. مورخان شرقی در کتاب‌هایشان او را محمدبن زکریای رازی خوانده‌اند، اما اروپاییان و مورخان غربی از او به نام‌های رازس Rhazes=razes و رازی Al-Razi در کتاب‌های خود یاد کرده‌اند. به گفته ابوریحان بیرونی وی در شعبان سال ۲۵۱ هجری (۸۶۵ میلادی) در ری متولد شده و دوران کودکی و نوجوانی و جوانی‌اش در این شهر گذشت. چنین شهرت دارد که در جوانی عود می‌نواخته و گاهی شعر می‌سروده است. بعدها به کار زرگری مشغول شد و پس از آن به کیمیاگری روی آورد، وی در سنین بالا علم طب را آموخت. بیرونی معتقد است او در ابتدا به کیمیا اشتغال داشته و پس از آن که در این راه چشمش در اثر کار زیاد با مواد تند و تیزبو آسیب دید، برای درمان

متولد: شعبان ۲۵۱ ه.ق، ۲۷ اوت ۸۶۵، ری، ۳۰۴ ه.خ
مرگ: ۵ شعبان ۳۱۳ ه.ق، ۱۵ اکتبر ۹۲۵، ری
ملیت: ایرانی
رشته فعالیت: دانشمند و فیلسوف

■ محمد زکریای رازی

(۲۵۱ ه.ق - ۳۱۳ ه.ق)^۱

پزشک، فیلسوف و شیمی‌دان ایرانی که آثار ماندگاری در زمینه پزشکی و شیمی و فلسفه نوشته است و به‌عنوان کاشف الکل و جوهر گوگرد (اسید سولفوریک) مشهور است.

به گفته جرج سارتن، پدر تاریخ علم، رازی «بزرگ‌ترین پزشک اسلام و قرون وسطی بود.» این دانشمند ایرانی از آن‌جا که کتاب‌های خود را به زبان عربی می‌نوشت، نزد غربیان به جالینوس عرب^۲ نیز مشهور بوده است.

■ تولد

- حدود ۲۴۰ (قمری) ه. ق.^۶
 - ۲۵۱ (قمری) ه. ق.^۷
 - ۲۵۰ (قمری) ه. ق.^۸
 - ۲۴۹ (قمری) ه. ق. فرهنگ تاریخ و جغرافیا
- تالیف بویه^۹ و در لاروس بزرگ^{۱۰} تاریخ تولد رازی ۸۵۰ میلادی آورده شده است.^{۱۱}

■ مرگ

در مورد تاریخ درگذشت رازی نیز اختلاف زیادی وجود دارد در فرهنگ معین پس از ذکر ۳۱۳ ه. ق. نوشته شده است: «و به قولی ۳۲۳ ه. ق.»^{۱۲} و در لغت‌نامه دهخدا نیز پس از ذکر همان ۳۱۳ ه. ق. در مورد درگذشت رازی آمده است: زرکلی از ابن‌الندیم و مولف نکت‌الهمیان و وفیات مرگ او را در ۳۱۱ ه. ق. نوشته است.^۲

«در این باب نیز بین مورخان اختلاف نظر است مثلاً قفطی و ابن‌صاعد اندلسی و ابوالفرج ملطی در مختصرالدول و جرجی زیدان در کتاب تاریخ آداب‌اللغه‌العربییه وفات رازی را سال ۳۲۰ هجری ذکر کرده‌اند. ابن‌ابی‌اصیبیه از قول ابوالخیر حسن‌بن سواربن بابا (که تقریباً همزمان با رازی بوده است) وفات رازی را سال ۲۹۰ و اندی و یا ۳۰۰ و کسری و به اعتبار دیگر ۳۲۰ آورده است.»^{۱۳}

■ استادان و شاگردان

درباره استادان و پیش‌کسوت‌های رازی میان کارشناسان و تاریخ‌نویسان اتفاق نظر وجود ندارد. گروهی او را شاگرد علی‌بن‌ربن طبری و ابوزید بلخی می‌دانند اما عده‌ای دیگر بنا بر

چشم به پزشکی روی آورد.^۴ در کتاب‌های مورخان اسلامی آمده است که رازی طب را در بیمارستان بغداد آموخته است، در آن زمان بغداد مرکز بزرگ علمی دوران و جانشین دانشگاه جندی‌شاپور بوده است و رازی برای آموختن علم به بغداد سفر کرد و مدتی نامعلوم در آنجا اقامت گزید و به تحصیل علم پرداخت و سپس ریاست بیمارستان معتضدی را برعهده گرفت. پس از مرگ معتضد خلیفه عباسی به ری بازگشت و عهده‌دار ریاست بیمارستان ری شد و تا پایان عمر در این شهر به درمان بیماران مشغول بود. رازی در آخر عمرش نابینا شد، درباره علت نابینا شدن او روایت‌های مختلفی وجود دارد بیرونی سبب کوری رازی را کار مداوم با مواد شیمیایی چون بخار جیوه می‌داند.

رازی در تاریخی بین ۵ شعبان ۳۱۳ ه. ق.^۴ الی ۳۱۳ ه. ق. در ری وفات یافته است. مکان اصلی آرامگاه رازی نامعلوم است.

■ در مورد تاریخ تولد و مرگ رازی

مهم‌ترین سند تاریخی درباره تولد و مرگ رازی کتاب «فهرست کتب رازی» نوشته ابوریحان بیرونی است. در این کتاب تولد رازی در غره شعبان ۲۵۱ قمری و درگذشت او در پنجم شعبان ۳۲۳ ه. ق. ثبت شده است. ضمناً «در این رساله ابوریحان علاوه بر آن که صریحاً تاریخ تولد و وفات رازی را متذکر شده، مدت عمر او را به سال قمری شصت و دو سال و پنج روز و به شمسی شصت سال و دو ماه و یک روز به‌طور دقیق آورده است.»^۵ اما در منابع مختلف تاریخ‌های متفاوتی در مورد تولد و مرگ رازی آمده است.

شواهد و دلایلی این موضوع را رد می‌کنند. ناصر خسرو در زادالمسافرین صفحه ۹۸ از شخصی به نام ایرانشهری به‌عنوان «استاد و مقدم» محمد زکریا نام می‌برد اما هیچ نشانی از این شخص به‌دست نیامده است. از این نام‌ها به‌عنوان شاگردان رازی یاد شده است: یحیی‌بن عدی، ابوالقاسم مقانعی، ابن قارن رازی، ابوغانم طیب، یوسف‌بن یعقوب، محمدبن یونس و ابوالحسن طبری.

■ اخلاق و صفات رازی

رازی مردی خوش خو و در تحصیل کوشا بود. وی به بیماران توجه خاصی داشت و تا زمان تشخیص بیماری دست از آن‌ها برنمی‌داشت و نسبت به فقرا و بینوایان بسیار رئوف بود. رازی برخلاف بسیاری از پزشکان که بیشتر مایل به درمان پادشاهان و امرا و بزرگان بودند، با مردم عادی بیشتر سروکار داشته است. ابن‌الندیم در کتاب الفهرست خود می‌گوید: «تفقد و مهربانی به همه کس، و ویژه فقرا و بیماران داشته، از حالشان جويا و به عیادتشان می‌رفت و مقرری‌های کلانی برای آن‌ها گذاشته بود.»^{۱۴} رازی در کتابی به نام صفات بیمارستان این عقیده را ابراز می‌دارد که هر کس لایق طبابت نیست و طیب باید دارای صفات و مشخصه‌های ویژه‌ای باشد.^{۱۵} رازی درباره جاهل عالم‌نما افشاگری‌های متعددی صورت داده است و با افراد کم‌سواد که خود را طیب می‌نامیدند و اطرافیان بیمار که در طبابت دخالت می‌کردند به شدت مخالفت می‌کرد و به همین سبب مخالفانی داشت.^{۱۶}

■ پزشکی

رازی طبیبی حاذق و پزشکی عالی‌قدر بود و در زمان خود شهرت به‌سزایی داشت. رازی از زمره پزشکانی است که بعضی از عقاید وی در درمان طب امروزی نیز به‌کار می‌رود، مخصوصاً در درمان بیماران با مایعات و غذا. پزشکان و محققین از کتاب‌ها و رسالات رازی در سده‌های متمادی بهره برده‌اند. ابن‌سینا رازی را در طب بسیار عالی‌مقام می‌داند و می‌توان گفت برای تألیف قانون از حاوی رازی استفاده فراوان کرده است.

■ آبله و سرخک

رازی اولین کسی است که تشخیص تفکیکی بین آبله و سرخک را بیان داشته است. وی در کتاب آبله و سرخک خود به علت بروز آبله پرداخته و سبب انتقال آن را عامل مخمر از راه خون دانسته است و ضمن معرفی آبله و سرخک به‌عنوان بیماری‌های حاد، نشانه‌هایی از بی‌خطر یا کشنده بودن آن‌ها را بیان می‌دارد و برای مراقبت از بیمار مبتلا به این بیماری‌ها روش‌هایی را توصیه می‌کند از جمله به‌عنوان اولین طبیب استفاده از پنبه را در طب آورده و به منظور زخم نشدن بدن بیماران آبله‌ای از آن بهره می‌برده و در مراقبت از چشم‌ها و پلک و گلو و بینی این بیماران توصیه فراوان کرده است. در کتاب آبله و سرخک رازی در مورد آبله و سرخک چه قبل از ظهور بیماری و چه بعد از آن و جلوگیری از عوارض بیماری به اندام‌های بدن تدابیری آورده شده است.

در صورتی که درمان سنگ مثانه با راه‌های طبی مقدور نباشد، باید به عمل جراحی پرداخت و در این کتاب از اسبابی که با آن عمل سنگ مثانه را انجام می‌داده، نام می‌برد. رازی اولین طبیبی است که در عالم طب از سل مفصلی انگشتان صحبت کرده است. در شکسته‌بندی و در رفتگی‌ها قدم‌هایی برداشته و آثاری از خود به جا گذاشته است.

■ تغذیه

رازی از اولین افرادی است که بر نقش تغذیه در سلامتی و درمان تاکید بسیار دارد. رازی کتابی درباره تغذیه دارد به نام «منافع‌الغذیه و مضارها» که یک دوره کامل بهداشت غذایی است و در آن از خواص گندم و سایر حبوبات و خواص و ضررهای انواع آب‌ها و شراب‌ها و مشروبات غیرالکلی و گوشت‌های تازه و خشک و ماهی‌ها و ... سخن گفته است و فصلی در باب علل و جهات اشتها و هضم غذا و ورزش و غذاهای گوارا و پرهیزهای غذایی و مسمومیت‌ها دارد.

■ شیمی و داروسازی

رازی تحصیل شیمی را قبل از پزشکی شروع کرده است و در آن آثاری چشم‌گیر از خود برجا گذاشته است. عمده تاثیر رازی در شیمی طبقه‌بندی او از مواد است. او نخستین کسی بود که اجسام را به سه گروه جمادی، نباتی و حیوانی تقسیم کرد. وی پایه‌گذار شیمی نوین است، با وجود آن که کیمیاگری را باور دارد. «هرچند که بعضی از کیمیاگران معاصر در ایران نوعی از تبدیل ناقص

■ تشریح

در دوران رازی تشریح جسد انسان رواج نداشت و این کار را ناپسند و خلاف آموزه‌های دینی می‌دانستند و عموماً به تشریح میمون می‌پرداختند. رازی در کتاب‌های خود از جمله کتاب الکناش‌المنصوری از تشریح استخوان‌ها و عضلات، مغز، چشم، گوش، ریه، قلب، معده و کیسه صفرا و ... سخن گفته است و طرز قرار گرفتن ستون فقرات و سوراخ‌ها و زایده‌های آن و نخاع شوکی را به‌خوبی شرح داده است. رازی اولین پزشکی است که بعضی از شعب اعصاب را در سر و گردن شناخته و راجع به آن‌ها توضیحاتی داده است.

■ درمان بیماری‌های داخلی

رازی اسراف در دارو را بسیار مضر می‌داند، وی معتقد بوده است تا ممکن است مداوا با غذا و در غیر این‌صورت با داروی منفرد و ساده و گرنه با داروی مرکب به عمل آید. رازی می‌گوید: «هرگاه طبیب موفق شود بیماری‌ها را با غذا درمان کند، به سعادت رسیده است»^{۱۲} وی بسیاری از داروها را روی حیوانات امتحان کرده و اثرات آن‌ها را ثبت و تشریح کرده است و سپس برای بیماران تجویز می‌کرده است.

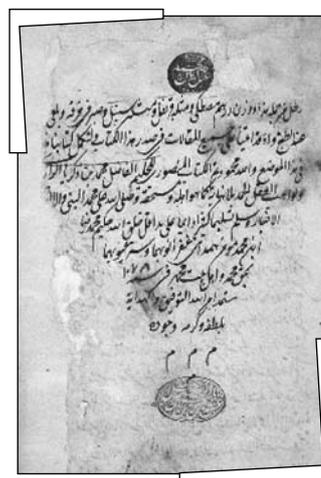
■ جراحی

گرچه رازی به‌عنوان پزشک مشهور است اما بعضی از مورخان او را به نام جراح می‌شناسند. از مطالعه آثار وی چنین برمی‌آید که در جراحی صاحب‌نظر بوده است. وی درباره «سنگ کلیه‌ها و مثانه» کتابی نگاشته و در آن تاکید کرده است

- از تاثیر آب آهک بر نوشادور (کلرید آمونیوم) اسید کلریدریک به دست آورد.
- با اثر دادن سرکه با مس، استات مس یا زنگار تهیه کرد که با آن‌ها زخم را شستشو می‌دادند.
- از سوزاندن زرنیخ، اکسید آرسنیک یا مرگ موش فراهم کرد.
- برای نخستین بار از نارنج اسید سیتریک تهیه کرد.
- او نخستین پزشکی است که داروهای سمی آکالوئیدی ساخت و از آن‌ها برای درمان بیمارانش بهره گرفت.

■ فلسفه

رازی از تفکرات فلسفی رایج عصر خود که فلسفه ارسطویی - افلاطونی بود، پیروی نمی‌کرد و عقاید خاص خود را داشت که در نتیجه مورد بدگویی اهل فلسفه هم عصر و پس از خود قرار گرفت. هم‌چنین عقایدی که درباره ادیان ابراز داشت سبب شد موجب تکفیر اهل مذهب واقع شود و از این‌رو بیشتر آثار وی در این زمینه از بین رفته است. رازی را می‌توان برجسته‌ترین چهره خردگرایی و تجربه‌گرایی در فرهنگ ایرانی و اسلامی نامید. وی در فلسفه به سقراط و افلاطون متمایل بود و تاثیراتی از افکار هندی و مانوی در فلسفه وی به چشم می‌خورد. با این وجود هرگز تسلیم افکار مشاهیر نمی‌شد بلکه اطلاعاتی را که از پیشینیان به دست آورده بود مورد مشاهده و تجربه قرار می‌داد و سپس نظر و قضاوت خود را بیان می‌دارد و این را حق خود می‌داند که نظرات دیگران را تغییر دهد و یا تکمیل کند. از آرا رازی

فلزات را به طلا (تبدیل رازی) می‌نامند. ولی چون رازی از دیدگاه مراحل بعدی علم در نظر گرفته شود، باید او را یکی از بنیانگذاران علم شیمی بدانیم.^{۱۸} در کتاب «سراالاسرار» او می‌خوانیم که مواد را به دو دسته فلز و شبه فلز (به گفته او جسد و روح) تقسیم می‌کند و اگر در این زمینه اشتباهاتی می‌کند، چندان گریزی از آن ندارد. برای نمونه جیوه را شبه فلز می‌خواند در صورتی که فلز بودن جیوه اکنون آشکار است.

کشف‌های بسیار به رازی نسبت داده می‌شود از جمله:

- رازی کاشف الکل است.
- از تاثیر محیط قلیایی بر کانه پیلیت، اسید سولفوریک فراهم کرد و با داشتن اسید سولفوریک به دست آوردن دیگر اسیدها آسان بود.

ویژگی رازی در این بود که بنای فلسفه‌اش را نه بر مبنای دو فرهنگ مسلط یونانی و اسلامی، که بر مبنای فلسفه ایرانی و بابلی و هندی پایه‌گذاری کرده بود. مهم‌ترین سؤال فلسفی او این بود: «اگر خداوند خالق جهان است، چرا پیش از خلق جهان جهان را خلق نکرد؟»^{۲۱} در ماورالطبیعه رازی پنج اصل وجود دارند که قدیمی هستند و همین موجب شد که مسلمانان او را «دهری» بدانند: خالق، نفس کلی، هیولی اولی (ماده اولیه)، مکان مطلق و زمان مطلق یا دهر.^{۲۲}

■ آثار رازی

در مورد آثار رازی در لغت‌نامه دهخدا آمده است: ابن‌الدیم در کتاب «الفهرست» خود تعداد آثار رازی را یک‌صد و شصت و هفت و ابوریحان بیرونی در کتاب «فهرست کتب رازی» یک‌صد و هشتاد و چهار دانسته‌اند. «کتاب‌های رازی برحسب فهرست بیرونی بدین ترتیب تقسیم موضوعی می‌شود: ۵۶ کتاب در طب، ۳۳ کتاب در طبیعیات، ۷ کتاب در منطق، ۱۰ کتاب در ریاضیات و نجوم، ۷ کتاب در تفسیر و تلخیص و اختصار کتب فلسفی یا طبی دیگران، ۱۷ کتاب در علوم فلسفی و تخمینی، ۶ کتاب در مافوق‌الطبیعه، ۱۴ کتاب در الهیات، ۲۲ کتاب در کیمیا، ۲ کتاب در کفریات، ۱۰ کتاب در فنون مختلف که جمعاً بالغ بر یک‌صد و هشتاد و چهار مجلد می‌شود و ابن‌اصیبعه در عیون‌الانباء فی طبقات الاطبا دوپست و سی و هشت کتاب از برای رازی برمی‌شمارد.^۲ محمود نجم‌آبادی استاد دانشگاه تهران کتابی به‌عنوان: مولفات و مصنفات

اطلاع دقیقی در دست نیست جز در مواردی که در نوشته‌های مخالفان آمده است. در نظر رازی جهان جایگاه شر و رنج است اما تنها راه نجات عقل و فلسفه است و روان‌ها از تیرگی این عالم پاک نمی‌شود و نفس‌ها از این رنج رها نمی‌شوند مگر از طریق فلسفه ... در فلسفه اخلاق رازی مساله لذت و رنج اهمیت زیادی دارد. از دید وی لذت امری وجودی نیست. یعنی راحتی از رنج است و رنج یعنی خروج از حالت طبیعی به‌وسیله امری اثرگذار و اگر امری ضد آن تاثیر کند و سبب خلاص شدن از رنج و بازگشت به حالت طبیعی شود، ایجاد لذت می‌کند. رازی فلسفه را چنین تعریف می‌کند که چون «فلسفه تشبه به خداوند عزوجل است به قدر طاقت انسانی» و چون آفریدگار بزرگ در نهایت علم و عدل و رحمت است پس نزدیک‌ترین کسان به خالق، داناترین و عادل‌ترین و رحیم‌ترین ایشان است. رازی با وجود آن‌که به خدا و ماورالطبیعه اعتقاد داشت نبوت و وحی را نفی می‌کرد و ضرورت آن را نمی‌پذیرفت و در دو کتاب «فی‌التوبات» و «فی‌حیل‌المتنبین» به نفی نبوت پرداخته است.^{۱۹} «از تعلیمات او این بود که همه آدمیان سهمی از خرد دارند که بتوانند نظرهای صحیح درباره مطالب عملی و نظری به‌دست آورند، آدمیان برای هدایت شدن به رهبران دینی نیاز ندارند، در حقیقت دین زیان‌آور است و مسبب کینه و جنگ. نسبت به همه مقامات همه سرزمین‌ها شک داشت.^{۲۰} این تفکرات رازی موجب خشم علمای اسلامی برعلیه او شد و او را ملحد و نادان و غافل خواندند و آثار او را رد کردند.

ابوبکر محمدبن زکریای رازی نوشته است. که در سال ۱۳۳۹ به وسیله انتشارات دانشگاه تهران چاپ شده است در این کتاب فهرست‌های ارایه شده توسط ابن‌الندیم و ابوریحان بیرونی وقفی و ابن‌اصیبه با یکدیگر تطبیق داده شده است و در مجموع دویست و هفتاد و یک کتاب و رساله و مقاله فهرست شده است. الحاوی، الکناش‌المنصوری، المرشد، من‌لایحضره‌الطیب، کتاب‌الجدری و الحصبه، دفع‌مضار‌الغذیه، الابدال و سایر

■ یادبود

به پاس زحمات فراوان رازی در امر داروسازی روز پنجم شهریور ماه (۲۷ اوت)، روز بزرگداشت زکریای رازی شیمیدان بزرگ ایرانی و روز داروسازی نام‌گذاری شده است.

■ درباره رازی

■ زکریای رازی (نمایش‌نامه)، عبدالحی شماسی نشر قطره، ۱۳۸۵، شابک: ISBN:978-964-341-627-0.

■ گفتارهایی از رازی

مجموعه‌ای از نقل‌قول‌های مربوط به محمد زکریای رازی در ویکی‌گفتاورد موجود است. ■ «اگر همه می‌توانستند از استعداد‌های خود درست بهره بگیرند، دنیا همان بهشت موعود می‌شد که همه می‌خواهند.» ■ ادیان و مذاهب علت اساسی جنگ‌ها و مخالفت با اندیشه‌های فلسفی و تحقیقات علمی

هستند. کتاب‌هایی که به نام مقدس آسمانی معروف‌اند، کتب خالی از ارزش و اعتباراند و آثار کسانی از قدما مانند افلاطون و ارسطو و سقراط خدمت مهم‌تر و مفیدتری به بشر کرده است.» ■ «تجربه بهتر از علم طب است.»

■ مطالعه بیشتر

مطالب این بخش براساس منابع و ماخذ کتاب‌های «محمد زکریای رازی»^{۲۳} و «حکیم رازی»^{۲۴} تنظیم شده است.

■ فارسی

■ الفهرست، ابن‌الندیم، تهران، ۱۳۵۰.
■ ایران بعد از اسلام، عباس خلیلی، جلد ۱ و ۲، تهران ۱۳۳۵.
■ تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، تا اواسط قرن پنجم هجری، دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۶.
■ فرهنگ نفیسی، دکتر ناظم‌الاطبا، پنج جلد، تهران، ۱۳۴۳.
■ فیلسوف ری، دکتر مهدی محقق، تهران ۱۳۵۰.
■ یک نابغه بزرگ ایرانی (رازی طبیب ایرانی) دکتر محمود نجم‌آبادی، ۱۳۴۱.
■ اساطیر ایرانی، مهرداد بهار، تهران، بنیاد فرهنگ، ۱۳۵۳.
■ ری باستان، حسین کریمان، دو جلد، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۶.
■ مولفات و موصنفات رازی، محمود نجم‌آبادی دانشگاه تهران، ۱۳۳۹.

- ترجمه تاریخ علم، جرج سارتن، احمد آرام تهران، ۱۳۳۶.
- ترجمه میراث ایران، به قلم سیزده تن از خاورشناسان، تهران، ۱۳۶۳.
- میراث باستانی ایران، ریچارد فرای، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، ۱۳۴۴.
- الانیه عن حقایق الادویه، موفق‌الدین ابومنصور علی‌الهروری، ترجمه توسط عبدالخالق آخوندوف بادکوبه‌ای - انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- تاریخ ادبیات ایران، انگلیسی، پرفسور ادوارد براون، ترجمه رشید یاسمی، تهران ۱۳۱۶.
- حکیم رازی، پرویز اذکایی، تهران، ۱۳۸۲.
- **عربی**
- فهرست کتب محمدبن زکریای رازی ابوریحان بیرونی، به کوشش پاول کراس، پاریس ۱۹۳۶.
- تاریخ آداب‌اللغه‌العربییه، جرجی زیدان، پنج جلد مصر ۱۹۱۲ میلادی.
- تاریخ تمدن اسلام، جرجی زیدان، ترجمه علی جواهر کلام، تهران، ۱۳۳۶.
- تاریخ البیمارستانات فی‌الاسلام، دکتر احمد عیسی بیک، دمشق، ۱۳۳۷.
- **زبان‌های اروپایی**
- پزشکان بزرگ، انگلیسی، (به انگلیسی: The great Doctors)، هنری ا. سیجریست (به انگلیسی: Henry E. Sigerist)، نیویورک، ۱۹۵۸ میلادی
- تاریخ طب، انگلیسی، (به انگلیسی: History of Medicine)، دکتر راف. ه. میجر (به انگلیسی: Ralph H. Major)، ۱۹۵۴ میلادی
- تاریخ طب در ایران، انگلیسی، (به انگلیسی: A Medicine History of Persia)، دکتر سیریل الگود (به انگلیسی: Dr. C. Elgood)، لندن، ۱۹۵۱ میلادی
- زندگی و کارهای رازی، انگلیسی، (به انگلیسی: Life and work of Rhazes)، س. ا. رنکینکس انگلیسی، (به انگلیسی: S.A. Rankings)، لندن، ۱۹۱۳ میلادی
- تاریخ طب و داروسازی و دندانپزشکی و دامپزشکی، فرانسوی، (به فرانسوی: pharmacie et doe lart histoire generale de la medicine et de al dentaire et de lart veterinaire) با شرکت عده‌ای از دانشمندان تاریخ طب به سرپرستی پرفسور لینیلاواستین (به انگلیسی: prof, Laignel Lavastine) سه جلد، پاریس ۱۹۳۶ میلادی
- اطبا مشهور، فرانسوی، رنه دومینان (به فرانسوی: Rene Dumenil)، ژنو، ۱۹۷۴ میلادی
- تاریخ ادبیات عرب، آلمانی، (به آلمانی: Litteratur Geschichte der Arabichen)، کارل برکلمان (به آلمانی: Kari Brockelman)، لیدن (هلند) ۱۹۳۷ میلادی.
- تاریخ اطبا و علما علوم طبیعی، آلمانی، (به آلمانی: Naturforscher Geschichtte der Arabiche Aerzte und گوتینگن (آلمان)، ۱۸۹۰ میلادی

زیرنویس‌ها

۱. ۲۵۱ ه. ق برابر با ۲۴۴ خورشیدی و ۸۶۵ میلادی - ۳۱۳ ه. ق. برابر با ۳۰۴ خورشید، ۹۲۵ میلادی
۲. علی‌اکبر دهخدا، ۵۷۷
۳. محمود نجم‌آبادی، ۶
۴. برابر با ۱۵ اکتبر ۹۲۵
۵. محمود نجم‌آبادی
۶. احمد بیرشک، ۴۶۳
۷. علی‌اکبر دهخدا، ۵۷۷
۸. ایزاک آسیمواف، صفحه ۱۲۷
۹. M.N. Bouillet, paris, ۱۸۹۵
۱۰. Grand Larousse, Paris, ۱۹۲۲
۱۱. محمود نجم‌آبادی، ۲
۱۲. محمد معین، ۵۷۰
۱۳. محمود نجم‌آبادی، ۲۷
۱۴. ابن‌الندیم، ۵۳۱
۱۵. محمود نجم‌آبادی، ۳۵
۱۶. نقل قول: فی‌العله‌التي لها ینجخ جهال‌الاطبا و العوام و النسا اکثر من العلماء
۱۷. محمود نجم‌آبادی، ۱۶۲
۱۸. احمد آرام، ۲۰۸
۱۹. وب‌گاه فلاسفه، کیاوش ماسالی
۲۰. احمد بیرشک، ۴۶۳
۲۱. محمدرضا فشاھی، ارسطوی بغداد، از عقل یونانی به وحی قرآنی، انتشارات کاروان، ۱۳۸۰، ص ۴۱
۲۲. محمدرضا فشاھی، ارسطوی بغداد، از عقل یونانی به وحی قرآنی، انتشارات کاروان، ۱۳۸۰، ص ۴۱
۲۳. محمود نجم‌آبادی، ۲۶۰ - ۲۴۵
۲۴. پرویز ادکایی، ۸۵۴ - ۸۳۳

منابع

- * آسیمواف، ایزاک، دایره‌المعارف دانشمندان علم و صنعت، جلد اول. ترجمه محمود مصاحب، چاپ دوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶، ۱۲۷
- * ابن‌الندیم، محمدبن اسحاق، الفهرست. ترجمه محمدرضاتجدد، تهران: اساطیر، ۱۳۸۱، ISBN: 964-331-118-x
- * دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا، جلد ۴۳، شماره مسلسل ۱۹۵، زیر نظر دکتر محمد معین. تهران، دانشگاه تهران، سازمان لغت‌نامه، ۱۳۳۴، ۵۷۷
- * «رازی، ابوبکر محمدبن زکریا» خلاصه زندگی‌نامه علمی دانشمندان. ترجمه محبوبین، صادق. زیر نظر احمد بیرشک. ویراستار فریبرز مجیدی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی ۱۳۷۴، ISBN: 964-5515-01-7، ۴۶۳
- * «علوم کاربردی، کیمیا و دیگر علوم خفیه». علم در اسلام. احمد آرام، تهران: سروش، ۱۳۶۶، ۲۷۲
- * معین، محمد. فرهنگ‌نامه فارسی جلد پنجم. چاپ نهم، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵، ISBN: 964-00-0164-3، ۵۷۰
- * نجم‌آبادی، محمود. محمد زکریای رازی. تهران: انتشارات دانشگاه رازی، ۲۵۳۵ شاهنشاهی
- * وب‌گاه پارس‌بازبینی شده در تاریخ ۲۰ فروردین ماه
- * وب‌گاه فلاسفه، کیاوش ماسالی، بازبینی شده در تاریخ ۱ اسفند ۱۳۸۵

